

THE TRANSFORMATION OF THE TOPOGRAPHIC APPEARANCE OF URBAN SACRED SITES IN THE NEW ERA AND THEIR CLASSIFICATION

Javlon Tursunov

Doctoral Student

Samarkand State University named after Sharof Rashidov

Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Samarkand, Islam, religious sanctuaries, dakhmas, classification of cultural heritage.

Received: 03.08.25

Accepted: 04.08.25

Published: 05.08.25

Abstract: Sanctuaries are the most important pillars of spiritual, social and cultural space. The article analyzes changes in the topographic appearance of sacred places of the city and their classification in the New Age.

YANGI DAVRDA SHAHAR MUQADDAS QADAMJOLARI TOPOGRAFIK QIYOFASINING O'ZGARISHI VA ULARNING TASNIFI

Javlon Tursunov

Doktorant

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Samarqand, islom dini, diniy ziyoratgohlar, dahmalar, madaniy merosni tasniflash.

Annotatsiya: Ziyoratgohlar ma'naviy, ijtimoiy va madaniy makonning eng muhim tayanch nuqtalari hisoblanadi. Ushbu maqolada Yangi davrda shahar muqaddas qadamjolari topografik qiyofasining o'zgarishi va ularning tasnifi to'g'risidagi ma'lumotlar tahlil qilingan.

ИЗМЕНЕНИЕ ТОПОГРАФИЧЕСКОГО ОБЛИКА ГОРОДСКИХ СВЯЩЕННЫХ МЕСТ В НОВЫЙ ПЕРИОД И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Джавлон Турсунов

Докторант

Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Самарканд, ислам, религиозные святыни, дахмы,

Аннотация: Святыни являются важнейшими опорами духовного,

классификация культурного наследия.

социального и культурного пространства. В статье анализируются изменения топографического облика сакральных мест города и их классификация в Новое время.

Kirish. Samarqand kontekstida Islom madaniyati va fanining qadimiy markazi, YUNESKOning Jahon merosi ob'ekti-ziyoratgohlar shahar topografiyasini shakllantirishda, muqaddas hududlarni belgilashda, shuningdek, uning aholisining kundalik hayotida alohida rol o'ynaydi. Ziyoratgohlarni o'rganish tarixiy, madaniy, antropologik va shahar tahlilini o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi. Samarqandda muqaddas makon tarixiy binolar, jamoat markazlari (mahallalar) va ziyorat yo'llari bilan chambarchas bog'langan. Samarqand ziyoratgohlari nafaqat diniy, balki muhim ijtimoiy va ramziy ahamiyatga ham ega. Ular shahar makonini shakllanishida ishtirok etadi, ma'naviy faoliyat markazlarini belgilaydi, shahar navigatsiyasida qo'llanma bo'lib xizmat qiladi, mahalliy va shahar miqyosidagi o'ziga xosliklarni shakllantiradi. Bundan tashqari, ziyoratgohlar Islom an'analari doirasida ham, xalq mafkurasi doirasida ham individual va jamoaviy ziyoratgohlar, jamoat xotirasi elementlari, yig'ilishlar va marosimlar o'tkaziladigan joylarga aylanadi.

Adabiyotlar tahlil va metodologiya. Samarqanddagi ziyoratgohlarning tasnifi va tipologiyasi haqida gapiradigan bo'lsak, ularni turli mezonlarga ko'ra tasniflash mumkin: kelib chiqishi (tabiiy yoki texnogen), namoyon bo'lish shakli (moddiy va nomoddiy), maqomi (rasmiy yoki xalq tomonidan tan olingan), muqaddaslik darajasi (mahalliy va transmintaqaviy ziyoratgohlar). Biroq, tarixiy topografiya doirasida eng samarali usul-bu funktsional-semantik va fizik-shaharsozlik xususiyatlariga asoslangan tipologiyadir. Quyida ana shu usul bilan shahar muqaddas qadamjolarini ajratamiz.

1. Diniy ziyoratgohlar. Bu an'anaviy ravishda muqaddas makonning eng ko'zga ko'ringan va mazmunli elementlari hisoblanadi. Bularga masjidlar, maqbaralar, madrasalar, xonaqoh va aniq diniy funksiyaga ega bo'lgan boshqa binolar kiradi. Samarqandda bunday yodgorliklar ko'pincha nafaqat muqaddas obidalar, balki shahar muhitining me'moriy dominantlari hisoblanadi. Bunday muqaddas qadamjolarga Amir Temur maqbarasi, Amir Temur jome masjidi, Shoxizinda kompleksi kabilarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

Ushbu ob'ektlar ziyoratchilar, sayyohlar va tadqiqotchilarni jalb qiladigan davlat va xalqaro tashkilotlar tomonidan muhofaza qilinadigan rasmiy maqomga ega bo'lgan ziyoratgohlardir.

2. Dahmalar. Ushbu turkum diniy arboblari, shayxlar, olimlar va hurmatga sazovor odamlar dafn etilgan joylarni qamrab oladi. Musulmon urf-odatlarida, ayniqsa tasavvufda, bunday dahmalar ziyorat va ibodat markazlariga aylangan. Samarqandda bunday ko'plab joylarni

ko'rsatish mumkin. Masalan, Xo'ja Doniyor maqbarasi dinlararo ehtirom joyidir. Dahma ustida XX asr boshiga qadar maqbara qurilmagan. Shuning uchun ushbu muqaddas qadamjo ulug' kishining dahmasi sifatida ziyorat qilinib kelingan. Masjidlar va madrasalarda yaqinidagi islom ulamolarining qabrlari ham bunga misol bo'la oladi. Masalan Faqih Abulaysning avlodi bo'lgan Fazlulloh Abullays dahmasi shunday yodgorliklar qatoriga kiradi. Ular ko'pincha yirik maqbaralar kabi yorqin me'morchilik namunasi emas, lekin xalq orasida, ayniqsa mahalliy jamoalar orasida katta nufuzga ega bo'lib kelgan.

Tabiiy va toponimik ziyoratgohlarga toifasiga ma'lum mo'jizalar, hodisalar yoki azizlarning ismlari bilan bog'liq bo'lgan buloqlar, daraxtlar, tepaliklar, g'orlarni kiritish mumkin. Misol tariqasida Hazrati Dovud ziyoratgohi, Samarqand shahri aholisi orasida ziyota qilinadigan Bibi Seshanba yoki Bibi Chorshanba kabi ziyoratgohlarni kiritish mumkin. Ushbu ziyoratgohlar asosan xalq an'analariida shakllanadi va ko'pincha yirik me'moriy yodgorliklar bilan yonma-yon joylashgan.

Mahallalardagi lokal ahamiyatga ega bo'lgan ziyoratgohlar ko'plab tumanlarida kam ma'lum bo'lgan, ammo mahalliy jamoalar uchun muhim bo'lgan ibodat ob'ektlari mavjud - bular eski qabrlar, kichik masjidlar, yodgorlik toshlari bo'lishi mumkin. Ular mahalliy muqaddas markazlarni tashkil etib, mahalla aholisi u yerda marosimlar o'tkazadilar. Ushbu ziyoratgohlar shaharning "og'zaki tarixi" da yashaydi va rasmiy registrlarda deyarli eslatilmagan.

Natijalar va muhokama. 1991-yilda mustaqillikka erishgandan so'ng O'zbekiston Respublikasi milliy va madaniy tiklanishning yangi bosqichiga o'tdi. Bu davr nafaqat tarixiy xotirani tiklash, balki diniy va ma'naviy merosni faol tiklash bilan ham ajralib turdi. Shu nuqtai nazardan, Samarqand ziyoratgohlari muqaddas va madaniy makonning bir qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Ularning ta'siri, ayniqsa, shahar muhitini tiklash, sayyohlik infratuzilmasini shakllantirish, ijtimoiy an'analarni tiklash va jamiyatning ma'naviy yo'nalishlarini qayta ko'rib chiqish jarayonlarida sezilarli bo'ldi.

Samarqand shahri o'ziga xos madaniy meros va ko'plab islom va islomgacha bo'lgan ziyoratgohlarga ega bo'lib, tarixiy markazlarni saqlash va rivojlantirish bo'yicha davlat dasturining asosiy ob'ektlaridan biriga aylandi. Mustaqillik davrida uning muqaddas ob'ektlari - masjidlar, maqbaralar, qabrlar, ziyoratgohlar faqat muzey yoki arxeologik yodgorliklar sifatida qabul qilinmay, shahar aholisi va ziyoratchilarning kundalik hayotiga qaytib, diniy, ma'naviy va ijtimoiy funksiyaga ega bo'ldi.

Sovet davrida Samarqandning ko'plab ziyoratgohlari asl funksiyalarini yo'qotdilar. Maqbaralar va masjidlardagi diniy marosimlar taqiqlangan yoki cheklangan, ob'ektlar muzeylar, omborlar, madaniy muassasalar sifatida ishlatilgan. Biroq, mustaqillikning tiklanishi bilan

muqaddas ob'ektlarni qayta qurish jarayoni boshlandi. 1990-yillarning oxiridan boshlab masjidlar, maqbaralar va ziyoratgohlarning ommaviy ochilishi va tiklanishi boshlandi. Ularning aksariyati yana juma va bayram namozlari o'tkaziladigan ibodat joylariga aylandi. Masalan, Xo'ja Doniyor maqbarasi yana dinlararo ziyorat markaziga aylandi. Shohizinda majmuasi aniq tashkil etilgan transport yo'nalishi bilan rasmiy ravishda tan olingan ziyorat markaziga aylandi. Ushbu jarayon muqaddas qadamjolarining asl funksiyasini qaytarib berdi, aholi va tarixiy makon o'rtasidagi aloqani kuchaytirdi va ajdodlarga, urf-odatlariga va ma'naviy davomiylikka hurmat asosida shahar o'zini o'zi anglashning yangi tizimini shakllantirishga yordam berdi.

Mustaqillik davrida O'zbekiston hukumati keng ko'lamli shaharsozlik va restavratsiya dasturlarini amalga oshirdi, uning doirasida muqaddas ob'ektlar shahar muhitini me'moriy qayta tashkil etish markazlariga aylandi. Ziyoratgohlar atrofidagi shahar infratuzilmasini qayta qurish va rivojlantirish ana shu tariqa boshlandi. Ko'pgina ziyoratgohlar yangi jamoat joylari, bog'lar, maydonlar, sayyohlik zonalarining yadrosiga aylandi. Masalan, Shohizinda hududida yo'laklar rekonstruksiya qilindi, ko'chalar kengaytirildi, ziyoratchilar va sayyohlar uchun qulay infratuzilma yaratildi. Xo'ja Doniyor maqbarasi atrofida 2015-yilda dam olish maskanlari barpo etildi, kechki tashriflar uchun yoritilgan maydon tashkil etildi. Amir Temur maqbarasining perimetri bo'ylab sovet davridagi tartibsiz binolar buzildi va maqbaraning milliy ziyoratgoh maqomini ta'kidlaydigan yangi jamoat maydoni tashkil etilgan. Ushbu yondashuv ziyoratgohlarning shahar tuzilmasiga qayta integratsiyalashuviga yordam berdi, ularni tarix, ma'naviyat va kundalik hayot uchrashadigan zamonaviy va dolzarb makonlarga aylantirdi.

Mustaqillik yillarida ziyoratgohlar milliy o'ziga xoslikni shakllantirish omillaridan biriga aylandi. Postsovet davrida ziyoratgohlarning eng muhim rollaridan biri ma'naviy ildizlarga murojaat qilish orqali milliy o'ziga xoslikni tarbiyalash edi. Tarixning jismonan aniq izlari sifatida muqaddas joylar mafkuraviy va madaniy siyosatning asosiy vositalariga aylandi. Muqaddas joylarni tiklash va ommalashtirish orqali davlat buyuk o'tmish bilan ma'naviy uzviylikni mustahkamlashga, O'zbekistonning Islom va sivilizatsiya an'analarini saqlovchi rolini ta'kidlashga intildi. O'quv dasturlarida, sayyohlik marshrutlarida, davlat siyosatida ziyoratgohlarning, ayniqsa Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Burhoniddin Marginoniy kabi buyuk tarixiy shaxslar nomi tiklandi. Bu esa yangi avlodning tarixiy va madaniy o'ziga xosligini shakllantiradi.

Samarqandning muqaddas qadamjolari mustaqil O'zbekistonning turizm siyosatining asosiy elementlariga aylandi. Hukumat ichki va xalqaro turizmni jalb qilishda ma'naviy va madaniy merosning ahamiyatini angladi, bu shahar infratuzilmasi, biznes va xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Muqaddas qadamjolar shahar bo'ylab sayyohlik

yoʻnalishlarining asosi, xalqaro konferentsiyalar va madaniy festivallar oʻtkaziladigan joylar, muzey va taʼlim dasturlari markazlariga aylandi. Amir Temur maqbarasi, Shohizinda, Amir Temur jome masjidi, Registon kabi ziyoratgohlar atrofida yangi mehmonxonalar, kafelar, hunarmandchilik doʻkonlari, suvenirlar doʻkonlari paydo boʻldi. Bu shaharning tarixiy markazini jonlantirishga yordam berdi va uning iqtisodiy rivojlanishiga turtki berdi. Shunday qilib, ziyoratgohlar nafaqat madaniy, balki shahar tarkibidagi iqtisodiy jihatdan muhim oʻsish nuqtalariga aylandi.

Mustaqillik davrida ziyoratgohlarni nafaqat oʻtmishning qadimiy obyektlari, balki maʼnaviy hayotning muhim nuqtasi sifatida qayta koʻrib chiqish jarayoni yuz berdi. Ziyoratgohlarga tashrif buyurishning yangi madaniyati shakllandi. Muqaddas qadamjolar nafaqat ziyorat joyi, balki oʻquv maʼruzalari, madaniy tadbirlar, ekskursiyalar joyiga aylandi. Bu shahar muhitini insoniylashtirishga, maʼnaviy madaniyatni rivojlantirishga va madaniy xilma-xillikni eʼzozlashga yordam beradi.

1991 yildan keyin Oʻzbekiston siyosiy va madaniy tarixning yangi bosqichiga oʻtdi. Ushbu bosqich oʻtmishni qayta baholash, maʼnaviy va diniy anʼanalarni tiklash va muqaddas qadamjolarining shahar hayotidagi rolini qayta koʻrib chiqish davri boʻldi. Samarqand kabi tarixiy shaharlarda, muqaddas obʼektlar asrlar davomida shaharning qiyofasi, tuzilishi va topografiyasini belgilab bergan, keng koʻlamli rekonstruktsiya qilish, tiklash va baʼzi hollarda tarixiy binolarning ayrim qismlarini buzish jarayonlari yuz berdi.

Ushbu harakatlar ikki xil xususiyatga ega edi: bir tomondan ular madaniy merosni saqlashga qaratilgan boʻlsa, boshqa tomondan ular asllik, haqiqiy muhitni yoʻqotish va tarixiy topografiyaning oʻzgarishi bilan bogʻliq boʻldi. Muqaddas joylar nafaqat masjidlar, maqbaralar, xonaqoh va ziyoratgohlar, balki ular bilan bogʻliq koʻchalar, maydonlar, hovlilar, qabristonlar, mahallalar hamdir. Aynan shu murakkab muhitda marosimlar, eʼtiqodlar va ijtimoiy amaliyotga boy shaharning tuzilmasi shakllandi. Mustaqillik ushbu muhitni oʻrganish va tushunish uchun yangi imkoniyatlar ochdi, lekin shu bilan birga shaharsozlik oʻzgarishlarining keng koʻlamli jarayonlari ham boshlandi.

Mustaqillik davri shaharsozlik siyosatining asosiy yoʻnalishlaridan biri sovet davrida vayron qilingan, oʻz holiga tashlab qoʻyilgan yoki buzilgan asosiy muqaddas qadamjolarini tiklash edi. Shohizinda ansambli, Amir Temur maqbarasi, Amir Temur jome masjidi, Xoʻja Abdu Darun va Xoʻja Doniyor maqbaralari hamda koʻplab mahalla ziyoratgohlariga katta eʼtibor qaratildi. Shohizinda ansambli 1990-yillarning oxiridan boshlab koʻp yillik rekonstruktsiya obyektiga aylandi. Ishlar meʼmoriy shakllarni tiklash, peshtoqlarni mustahkamlash, meʼmoriy qoplamalarni almashtirish, atrofdagi hududlarni obodonlashtirishni oʻz ichiga olgan. Bu

ansamblning buyukligini tiklashga va uni ziyorat va turizm markaziga aylantirishga imkon berdi. Rekonstruksiya ishlari muqaddas qadamjolarining kengayishiga olib keldi. Majmuaga olib boruvchi ko'chalar to'g'irlandi, eski binolar buzildi, keng zinapoyalar, ochiq joylar va xiyobonlar yaratildi. Ansambl atrofida shu vaqtgacha mavjud bo'lgan siyob buyum bozori (chuqur bozor) uchun alohida bino qurildi.

Sovet davrida zich turar-joy binolarida bo'lgan Amir Temur maqbarasi atrofidagi hudud ham xuddi shunday jarayonni boshdan kechirdi. Mustaqillikka erishgandan so'ng, bu hudud tartibsiz tuzilmalardan tozalandi, uning milliy va muqaddas ramz maqomi mustahkamlandi. Shunga qaramay, ushbu va boshqa holatlarda rekonstruksiya ishlari shaharsozlik sohasidagi katta o'zgarishlar, jumladan, eski mahallalarni buzish, mahalla infratuzilmasining yo'q bo'lib ketishi, an'anaviy turmush tarzining bir qismini yo'qotish bilan birga olib borildi.

Samarqandda yirik ziyoratgohlarni tiklash bilan bir qatorda eski mahallalarning katta qismini buzish jarayoni ham amalga oshirildi. Bu, ayniqsa, kichik ziyoratgohlar-qabrlar, masjidlariga oiddir. Ba'zi hollarda infratuzilma loyihalarini amalga oshirish, yo'llarni kengaytirish yoki sayyohlik yo'nalishlarini obodonlashtirish jarayonida bunday ob'ektlar yo'q qilinish xavfi ostida bo'lgan. Rasmiy yodgorliklar ro'yxatida qayd etilmagan ziyoratgohlar to'g'ri qayd etilmagan va o'rganilmagan holda yo'qolgan, ularning tarixi faqat mahalliy aholi xotirasida saqlanib qolgan.

Mustaqillik sharoitida yangi muqaddas qadamjolar yuzaga kelish jarayoni ham yuzaga keldi. Unda ilgari neytral yoki yarim vayron bo'lgan ob'ektlar yangi maqomga ega bo'ldi. Bunga masalan, qayta tiklangan va muomalaga kiritilgan Imom al Buxoriy majmuasi, Imom Motrudiy maqbarasi, Hazrati Dovud ziyoratgohlarini kiritish mumkin. Bu kabi jarayonlar ma'naviy hayotning tiklanishiga yordam beradi, lekin makon funksiyalarining o'zgarishi bilan ham bog'liq. Shu bilan birga, muqaddas obyektlarning katta qismi muzeylashtirildi, sayyohlik yo'nalishlarining bir qismiga aylandi, madaniy markazlar tarkibiga kiritildi, madaniy tadbirlar uchun maydonchalar sifatida ishlatila boshlandi. Bu esa yodgorliklarning saqlanishini ta'minladi, ammo ularning tashrif maqsadlari o'zgardi. Masalan, Bibixonim maqbarasi endi faqat ziyorat joyi emas, chunki tashrif rejimi va ichki makon sayyohlarga qaratilgan.

Shunday qilib, mustaqillik sharoitida Samarqanddagi muqaddas qadamjolarining o'zgarishi ikki qarama-qarshi yo'nalishdagi harakat sifatida namoyon bo'ldi: bu bir tomondan, muqaddas qadamjolar tiklanishi, mustahkamlanishi va institutlashishida ko'rilsa, boshqa tomondan, ilgari shahar muhitining barcha darajalariga singib ketgan kundalik, mahalliy, sezilmaydigan muqaddaslikning yo'qolib borishi ham yuz bermoqda.

Mustaqillik yillarida muqaddas qadamjolar bilan bog'liq yana bir parallel jarayon -ularni zamonaviy sharoitlarga moslashtirish kuzatildi. Bunda ular muqaddaslikni saqlab qoldi, lekin qo'shimcha, ko'pincha dunyoviy funksiyalarga ham ega bo'ldi. Bu bu funksiyalar quyidagicha ifodalanadi:

1. Madaniy turizm ob'ektlari;
2. Ommaviy tadbirlar uchun joylar;
3. Ta'lim va ma'rifiy ishlar uchun joylar;
4. Shahar brendi elementlari.

Masalan, Samarqandning eng muhim muqaddas majmualaridan biri bo'lgan Shohizinda ansambli yangi davrda bir vaqtning o'zida diniy ziyorat markazi, turistik diqqatga sazovor joy va madaniy o'ziga xoslik ramziga aylandi. Uning hududida ziyoratlar, xalqaro ekskursiyalar va madaniy tadbirlar o'tkazila boshlandi. Shunday qilib, makon gibrid rejimda ishlaydi, bu erda muqaddaslik va dunyoviylik bir-birini istisno qilmaydi, balki doimiy muvozanatda birga yashaydi. Xuddi shunday, Xodja Doniyor maqbarasi, Registon ansambli atrofi obodonlashtirilganidan keyin nafaqat diniy markazga, balki ma'ruzalar, ko'rgazmalar, konferentsiyalar o'tkaziladigan ta'lim va ma'rifiy makonga aylandi. Ba'zida bu erda maktab o'quvchilari va talabalar uchun ekskursiyalar tashkil etiladi, bu shaharning ta'lim infratuzilmasining elementi sifatida ziyoratgohga yangi funktsiyani yuklaydi.

Moslashuvning yana bir shakli-ichki turizm va shahar brendini rivojlantirish uchun muqaddas ob'ektlardan foydalanish hisoblanadi. Munitsipal hokimiyatlar shaharning reklama materiallari, logotiplari, ramzlarida muqaddas joylarning tasvirlaridan foydalanadilar. Masalan, Sherdor peshtoqi Samarqandning sayyohlik brendlarining bir qismiga aylandi. Bunday holda, ziyoratgoh vizual va ramziy manba sifatida ishlaydi, bu shaharni jozibadorligini ta'minlaydi.

Mustaqillik yillarida Samarqand shahar muqaddas qadamjolari yetarlicha transformatsiyaga uchradi. Transformatsion modellari bo'yicha quyidagicha tasniflash mumkin:

- omon qolgan va faol faoliyat yuritadigan ziyoratgohlar
- qisman yo'qolgan va moslashtirilgan yodgorliklar
- butunlay vayron qilingan yoki ko'chirilgan qadamjolar
- tarixiy muhitda qayta tiklangan ziyoratgohlar

XX asrda urushlar, siyosiy o'zgarishlar va mafkuraviy tazyiqlar natijasida yuz bergan vayronagarchiliklarga qaramay, Samarqandning bir qator muqaddas joylari nafaqat saqlanib qolgan, balki o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi jonli aloqani saqlab, faol faoliyat ko'rsatishda davom etmoqda. 1991 yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, ma'naviy tiklanish jarayoni boshlandi, uning doirasida Samarqandning muqaddas qadamjolari yangi hayotga ega

bo'ldi. Ular nafaqat restavratsiya va madaniy dasturlarning mavzusi, balki ommaviy ziyorat, jamoaviy ibodat, diniy ta'lim va ma'naviy aloqa joylariga aylandi.

Ana shunday muqaddas qadamjoldan eng muhimlaridan biri Shohizinda majmuasi hisoblanadi. Majmuada sovet davrida ham o'zining muqaddasligini yo'qotmadi va bugungi kunda O'zbekistonning turli mintaqalari va qo'shni davlatlardan ziyoratchilar har kuni oqib keladigan faol muqaddas qadamjodir.

Xodja Doniyor maqbarasi yahudiy, nasroniy va islom an'alarida Doniyor payg'ambar sifatida tanilgan shaxsdir. Uning maqbarasi Siyob daryosi yaqinidagi hududda joylashgan bo'lib, joy dinlararo ahamiyatga ega, unga nafaqat musulmonlar, balki boshqa din vakillari ham tashrif buyurishadi. Sovet davrida maqbara tarixiy va madaniy yodgorlikka aylantirildi, ammo o'sha paytda ham muqaddasligini yo'qotmadi. Mustaqillik yillarida u muqaddas joy rasmiy maqomini oldi, qayta tiklandi va obod infratuzilmaga ega bo'ldi. Ushbu ob'ektlar davlat nazorati yoki ommaviy turizm bilan bog'liq bo'lmagan muqaddaslikning mahalliy shaklini saqlab qoldi va shahar ma'naviy hayotining norasmiy topografiyasining muhim qismini tashkil qildi.

Samarqandning muqaddas qadamjolari faqat Registon, Shohizinda, Amir Temur maqbarasi va Jome masjidi emas, balki shaharning tarixiy-madaniy va ma'naviy xotirasining muhim qismini tashkil etuvchi unchalik sezilmaydigan, mahalliy, ko'pincha yarim tashlab ketilgan yodgorliklarning ulkan qatlami hamdir.

XX asr davomida, ayniqsa sovet davrida, ko'plab arxitektura va muqaddas qadamjolar vayron qilindi, yo'qotildi yoki yangi, diniy bo'lmagan funksiyalarga moslashtirildi. Mustaqillik sharofati bilan ularni qayta ko'rib chiqish, tiklash, qisman qayta qurish va zamonaviy shahar muhitiga kiritish jarayoni boshlandi. Biroq, barcha yodgorliklarni saqlab qolishning iloji bo'lmadi. Ba'zilar butunlay yo'qolgan, boshqalari esa faqat qisman saqlanib qolgan. Ba'zi obyektlar moslashtirilgan, ya'ni funksiya va makon mazmuni bo'yicha o'zgartirilgan.

Samarqand yodgorliklarining qisman yo'qolishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy omillarni bir nechtasini keltirish mumkin. Ulardan birinchisi, vaqt, iqlim sharoiti va tizimli parvarishning etishmasligi tufayli me'moriy tuzilmalarning tabiiy qarishi va eskirishi hisoblanadi. Ikkinchidan, sovet davrida diniy ob'ektlar o'zlarining funksional maqsadlaridan mahrum bo'lgan, tahqirlangan, omborlar, ustaxonalar, turar-joy binolari uchun o'zgartirilgan paytda katta zarar etkazilgan. Uchinchi muhim sabab urbanizatsiya hisoblanadi. Ayniqsa 1960-1980 yillarda, eski mahallalar yangi turar-joy massivlari, yo'llar va ma'muriy binolar qurilishi uchun buzilganda, muqaddas qadamjolarga zarar yetkazildi. Shunday maskanlar qatoriga Mirzo Xudoyquli masjid, tahoratxona, maktab, madrasasi, Labi Chashma mahallasi masjidi, Moturid mahallasi masjidi, Samarqand arkidagi Mulla Xoja Baqi mahallasi masjidi va tahoratxonasi, Xoni Shaxid

Muhammad Shayboniyxon mahallasi masjidi, Mulla Qozi Abdurasul mahallasi masjidi, Qo'shhovuz mahallasidagi Arifjonboy madrasasi, So'fi Roziq mahallasi madrasasi, Mulla Qalandar mahallasi masjidi, Bog'ibaland mahallasi masjidi, Abulxayrboy mahallasi maktabi, Ibrohimxo'ja mahallasi tahoratxonasi, Shoxkashon mahallasi masjid, maktab va tahoratxonasi, Zingaron mahallasi masjid va tahoratxonasi, Urguti mahallasi 4 hujrali masjidi, Moturid mahallasi Sangin masjidi kabi muqaddas joylarni kiritish mumkin.

Mustaqillik davrida bunday muqaddas qadamjolarining bir qismi restavratsiya dasturlariga kiritilgan, ammo aniq hujjatlar yo'qligi, mablag' yetarli emasligi yoki shoshilinch yondashuv tufayli restavratsiyalar ko'pincha yuzaki, dekorativ, ba'zan esa asl elementlarni zamonaviy taqlidlar bilan almashtirish bilan amalga oshirilgan.

Samarqandning saqlanib qolgan va faol faoliyat ko'rsatayotgan ziyoratgohlar bilan bir qatorda, shahar tarixida nafaqat moddiy shaklini, balki tirik ma'naviy landshaftdagi o'rnini ham yo'qotib, butunlay vayron qilingan yoki majburan ko'chirilgan ko'plab ziyoratgohlar mavjud. Ushbu yo'qotishlar tarixiy falokatlar bilan bir qatorda modernizatsiya va urbanizatsiya siyosati va mahalliy xotira qiymatiga befarqlik bilan bog'liqdir.

Samarqandning vayron qilingan va ko'chirilgan ziyoratgohlarini o'rganish tarixiy qayta qurishning muhim vazifasi bo'lib, shaharning ma'naviy hayotining unutilgan qatlamlarini tiklashga imkon beradi. Ushbu ob'ektlar, jismonan yo'q bo'lib ketgan bo'lsada, arxiv manbalarida, qariyalarning og'zaki hikoyalarida, mahalla nomlarida, arxiv hujjatlarida yashashni davom ettirmoqda.

Bunday qadamjolarining yo'qolishi shahar toponimikasiga ham salmoqli ta'sir ko'rsatadi. Sabablar esa turlicha: fathlardan tortib sovet modernizatsiyasiga qadar Samarqandning muqaddas me'morchiligini yo'q qilishning birinchi keng ko'lamli omili harbiy bosqinlar va dinastiyaviy mojarolar bo'ldi. XIII asrda, mo'g'ullar bosqini paytida, urushdan oldingi me'morchilikning katta qismi, shu jumladan ilk islom davridagi masjidlar va maqbaralar vayron qilingan. Arxeologlar hali ham qadimgi Afrosiyob hududida tuproq qatlamlari ostida ilgari noma'lum bo'lgan ibodat joylarining poydevorlarini topmoqdalar.

XIX asrning ikkinchi yarmida, Samarqand Rossiya imperiyasi tarkibiga kirganida, maqbaralar va qabristonlarning bir qismi harbiy qal'alar, kazarmalar va yangi ko'chalar qurilishi jarayonida vayron qilingan. Masalan, Amir Temur arkining yo'qotilishi va o'rnida harbiy uchun kazarmaning qurilishi shahar toponimikasini butunlay o'zgartirib yubordi. Biroq, yo'qotishlarning eng katta to'liqini sovet davrida, ayniqsa 1930-1970 yillarda, diniy muassasalar muntazam ravishda yopilib, muqaddas ob'ektlar buzib tashlangan yoki dunyoviy ehtiyojlar uchun o'zgartirilgan paytda sodir bo'ldi. Sovetlarning «diniy aqidaparastlikka qarshi kurash»

siyosati ko'plab ziyoratgohlarni, ayniqsa kichik maqbaralar va mahalla masjidlarini demontaj qilish bilan birga olib borildi. Ulardan ba'zilar butunlay vayron qilingan, boshqalari omborlar, oshxonalar, sport zallariga aylantirilgan. Ba'zi ziyoratgohlar faqat guvohlar xotirasida, eski fotosuratlar va xaritalarda saqlanib qolgan.

To'liq vayron bo'lishdan tashqari, ba'zi muqaddas joylar ko'chirilgan. Bu amaliyot ko'pincha sobiq sovet davrida shahar qurilishi o'zgarganda obyektning «saqlash» maqsadida qo'llanilgan. Biroq, ziyoratgohlarni ko'chirish, qoida tariqasida, nafaqat jismoniy jihatdan, balki muqaddas qadamjo haqida xotirani yo'qotishni ham anglatadi. Chunki bunday ob'ektlarning ma'nosi ko'p jihatdan ularning joylashuvi, muhiti, mahallaning ma'naviy muhiti bilan aloqalariga bog'liq.

Masalan, sovet davrida Shayboniylar maqdarasining buzib tashlanishi va uning ichida joylashgan shayboniylar dahmasini registron ansambli yaqiniga ko'chirilib nafaqat butun boshli madrasaning yo'q qilinishi, ayni paytda shayboniylar bilan bog'liq xotiraning o'chirilishi va shahar toponimikasida sezilarni o'zgarishlarga olib keldi.

Xulosa. Samarqandning hozirgi kungacha saqlanib qolgan va faol faoliyat yuritishda davom etayotgan ziyoratgohlari shaharning ma'naviy landshaftining jonli timsollaridir. Ular diniy, tarixiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ega. Ularni zamonaviy shahar sharoitida saqlash, va rivojlantirish an'analarni hurmat qiladigan nozik yondashuvni talab qiladi.

Aynan shu ziyoratgohlar orqali Samarqandning zamonaviy o'ziga xosligi muqaddas va dunyoviy, o'tmish va hozirgi zamon uyg'un ravishda birga yashaydigan shahar sifatida shakllanadi. Samarqandning qisman yo'qolgan va moslashtirilgan yodgorliklari madaniy xotiraning maxsus qatlami bo'lib, unda bir vaqtning o'zida vayronagarchilik izlari, restavratsiya izlari va eski ob'ektlar uchun yangi hayot shakllarini ko'rish mumkin. Ular madaniy meros nafaqat me'moriy shakl, balki tarixiy muhit, marosim funksiyasi, joy xotirasi ekanligini namoyish etadilar. Yodgorliklarni moslashtirish har doim ham qo'l kelavermaydi. Ba'zi hollarda ularni o'zgaruvchan shahar sharoitida saqlash qiyin kechadi. Ushbu jarayonlar professional ilmiy yondashuv, mahalliy hamjamiyatning ishtiroki va asllikni saqlash bilan birga bo'lishi muhimdir. Shundagina, hatto qisman saqlanib qolgan yodgorliklar ham o'tmishdagi izlarni emas, balki tirik shahar madaniyatining faol qismiga aylanishi mumkin.

Samarqandning butunlay vayron qilingan yoki ko'chirilgan ziyoratgohlari shaharning murakkab tarixining tilsiz dalilidir, unda muqaddas makon bir necha bor unutilgan, vayron qilingan. Jismonan yo'qotishlarga qaramay, ushbu ziyoratgohlarning aksariyati odamlar xotirasida, nomlarda, hatto ulardan parcha qolmagan taqdirda ham yashashni davom ettirmoqdalar. Masalan, Qo'sh hovuz masjidi va Usmonboy uyining buzilib, o'rniga Osiyo

mehmonxonasi qurilgan bo'lsada, joy nomi hamon saqlanib, shahar muhitiga majmua haqida eslatib turadi. Shaharning jadal o'sishi va modernizatsiya sharoitida Samarqand ma'naviy topografiyasining uzluksizligini saqlab qolish uchun nafaqat moddiy ob'ektlarni saqlab qolish, balki yo'qolgan joylar xotirasini yozib olish va uzatish ham muhimdir. Shunday qilib, hatto jismonan yo'q bo'lib ketgan bo'lsa ham, ular avlodlarni bog'laydigan va o'tmishga hurmatni rivojlantiradigan shahar o'ziga xosligining langari sifatida o'z vazifalarini bajarishda davom etmoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muallif ushbu xulosaga M.A. Nabirayeva tomonidan tuzilgan o'rta asrlar Samarqand topografik xaritasini o'rganish asosida kelgan.
2. Абрамов М. Гузары Самарканда. Ташкент-1989. С.11-12
3. Каттаев К. Самарқанднома. Тошкент-2017. 65-66 бетлар.
4. Абу Хофс Нажмиддин Умар ан-Насафий ас-Самарқандий. Қандия. Тадқиқот, таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифи Комилхон Каттаев. Самарқанд-2016. 20-бет
5. Каттаев К.Самарқанднома. Тўртинчи тўплам. Тошкент: Mashhur-press, 2017. 60-b.
6. Абу Хофс Нажмиддин Умар ан-Насафий ас-Самарқандий. Ал-қанд фи тарихи Самарқанд (Қандия) Тадқиқот, таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифи Комилхон Каттаев. Тошкент, "Qaqpus" нашриёти 2020. 28 b.
7. Вяткин В.Л. Отчет о раскопках, произведенных в октябре 1904 года в местности Намазгох близ г. Самарканда // Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом этнографическом отношениях. № 7. 1907, С.12-20
8. Кочнев Б.Д. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент: Фан, 1976. С.35-36.
9. Кочнев Б.Д. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент: Фан, 1976. С.3.
10. О'zMA, I-18 fondi, 1-ro'uxat, 9854-ish, 4-bet.
11. Абрамов М. Гузары Самарканда. Ташкент-1989. С.47
12. Справочная и статистическая сведения по Самаркандский области. СКСО. Вып.1. 1891, С.1.